

İLİM VE PROFANLIK

Dünyanın ilim ve teknikle kutsallık ve kişilikten sıyrılması hakkında düşünceler

Prof. Dr. Walter Heistermann (Berlin)

I

İlim dünyayı değiştirdi, ilim insanı değiştirdi. Dünyanın değişmesi teknik alanda kendini gösteriyor. Teknik sayesinde hayatın bütün görünen alanlarında kimsenin inkâr edemeyeceği, isteyerek vazgeçemeyeceği ilerlemeler ve gelişmeler oldu. Bununla beraber onda gittikçe çoğalan bir huzursuzluk, düşmanca bir güç, yabancı bir kuvvet de hissediliyor. İlimin oluşuna bağlı olarak, bütün hayat bağlarının şeyleştirilmesinin ve objektivleştirilmesinin ilerlemesi en açık ifadesini teknikte buluyor. Teknik yoluyla varlık-şartlarının değişmesi, insanın da değişmesine sebep oluyor. Bu değişmenin derinliği daha az olmadığı halde, görülmesi, yakalanması o kadar kolay değildir. İnsandaki değişikliğin ne olduğu sorusuna, insanın iç-dünyasının yoksullaştığını, insanlar arasındaki bağlılıkların bozulduğunu yahut genel bir inançsızlığın doğduğunu söylemekle cevap verilmiş olamaz. Ben, ilmî düşüncenin gelişmesinin oluşunda, onunla aynı zamanda oluşan fakat gizli kalan oluşa, profanlaşma (kutsallığın yitirilmesi) diyorum. Bu oluş, sonuçlarında, hem dini hem de morali tesirsiz bir hale getiriyor. İnsan dine ve morale bağlanmadan, profan bir durumda yaşıyor; bu öyle bir durumdur ki, insan artık burada Tanrı ile, diğer insanlarla olan canlı bağlarını kaybetmiştir.

Bu yazının çabası, ilmin ilerlemesi ile insanın kutsallığı yitirmesinin oluşunu göstermektir. Bu oluş, tabiat ilimleriyle mâ-

nevi ilimler alanında, başka başka tarzlarda, fakat benzer sonuçlarla olup bitmektedir.

Yaşadığımız çağın insanı olarak, çağımızda insan hayatını bir kuvvetin yönettiğini açık bir şekilde görmemeğe imkân yoktur. Bu kuvvet ilimdir. Bir çok kimseler ilimle doğrudan doğruya ilgilenmezler; ancak pek az kimse onun problemlerinin çözülmesinde, gelişmesinde yön verici bir rol oynar; fakat yine de ilmin ikinci derecede olan fenomenleri insan hayatını beşikten mezara kadar tayin ediyor. Bu, yalnız ilmin kaynağı olan ve en incelenmiş, araştırmaların yapıldığı Batı'da böyle değildir; bugün artık dünyanın her yerinde durum aynıdır. İlimin ikinci derecedeki esas fenomeni tekniktir. İnsan artık geri dönemiyeceği bir şekilde tekniğe bağlanmıştır. Biz bugün, tekniğin ilmi uygulayarak ortaya çıkardığı yapma bir çevre içinde, yapma maddeler dünyasında yaşıyoruz. Kaynak olan tabiat ortadan kayboldu; onun kuvvetlerine yön veriliyor, ona hâkim olunuyor.

Teknik, az veya çok ilmî düşünmenin sonucu olduğu halde, profanlaşma ilme eşlik eden, onunla aynı zamanda olan bir olaydır. Terim olarak dünyalaştırma ile profanlaşma arasında bir mâna birliği bulunmadığına dikkat edilmesi gerekir. Tarihte kilise mallarının devletleştirilmesine, dünyalaştırma denmiştir. Fakat kilise sosyal bir teşekkül olarak var oldukça, hattâ mallara sahip oldukça, tarih ve politika alanında bir yer tutmak isteyen her sosyal birlik gibi dünyaya ait bir kuruluştur. Ben burada profanlaşma terimini hem din hem de kişilik dışı anlamında kullanıyorum.

Profan alandaki insan, profano yaşıyor demektir. Fanum'un mânası, mabet, kutsal yerdir. Fanum kelimesi fari kökünden gelir. Fari konuşmak demektir. Fanum'da insan kendisine seslenen görünmez kuvvetlerin söylediklerini, kaderi anlamak için saygı ile susar; burada konuşan ister ağaçların uğultusu, isterse bir rahibin dudakları olsun, Profan alanda yaşayan kimse mabedin dışındadır; onun yanından geçer, onu görmez; ona ihtiyacı da yoktur. Dindar kişinin özelliği olan kutsallık duygusu, bu duygudan gelen çift değerli ürküntü, onun hayatından silinmiştir. Profan bir durumda dindarlık ve kutsallık yokluğa karışmıştır. Böyle bir kimseyi saldırgan atheist'ten yahut genel olarak atheist'ten ayıran şey, onun ilgisizliğidir. Atheist, mabedi yık-

mak ister; halbuki profan bir durumda insan, mabedin ve kutsal yerin varlığını artık farketmez. Bunlar onun için artık yoktur. Bir şeye karşı savaşıldığı sürece, o şeyin varlığı istenmese de kabul ediliyor demektir. Hattâ atheism'in, theism'in bir ön basamağı olduğu söylenebilir. Saulus'tan her zaman için bir Paulus çıkabilir; yahut daha doğrusu: Ancak önce Saulus olandan Paulus'un çıkması gerekmez mi?

İlmin getirdiği profanlaşmanın mahsulü olan insan için, theism de, atheism de, ilgisiz kalınan alanlar olurlar. Profan alandaki insanla görünmez kuvvetler arasındaki haberleşme kesilmiştir. O artık kutsal yerdeki konuşmaları duymadığı için, düşüncelere dalmasını, kulak kabartarak susmasını da bilmez; o, kadere karşı sağırdır. Bir benzetme ile söylersek, o, derinliğe uzanan dimension'dan gelen çağırığa karşı sağır olmuştur. Onun susması dilsizliktir. Susma, konuşmanın bir modus'u olduğuna göre, ancak insan susabilir. Hayvan susamaz; çünkü konuşamaz da; o dilsizdir. Dil, bir ben ile bir sen arasında kommunikativ bir bağlılığı şart koşar. Bu yüzden dil kişiliğin temel unsurudur. Bundan dolayı profanlaşmanın oluşu, insanın kişiliğini yitirmesinin oluşunu içine alır görünüyor.

Bu olay bakımından ilmin ifade ettiği mâna nedir? İlmin ve ilmî düşünmenin gelişmesi ile profanlaşmanın ve kişiliğin yitirilmesinin oluşu arasında funktion bakımından ne gibi bağlar vardır?

Çok defa ve pek eskidenberi ilmî düşüncenin dünyanın sihrini yok ettiğinden sözedilir. Tabiat, yapısındaki kutsallığı kaybetmekle, sihrini de kaybetti; o, görünmez kuvvetlerle gizli bağları olmayan açık temellere oturtuldu. Bu gelişme, açık olarak Greklerin tabiat felsefesiyle, Antik düşüncenin Thales ve Demokrit'in isimleri ile sınırlanan çağı ile başlar. Tabiat felsefesi, çok sadeleştirerek söylenirse, dünyanın, mythos ve sihir çağı adı verilebilecek olan bir çağını kapattı. Mythos ve sihre dayanan düşünce, dünyayı kavramanın mantık öncesi bir dönemini gösterir; mythos ve sihir, insan, insan oldukça daima içinde bulunduğu ben ve dünya arasındaki gerginliğin çözülmesinin belli bir şeklidir. Tabiat insanın karşısına, onun kaderini düşmanca yahut dostça elinde tutan yabancı ve tehdit edici bir kuvvet olarak çıkar; fakat insan, ona el uzatan kuvvetin arkasında asıl tesir

eden şeyin ne olduğunu doğrudan doğruya bilemez. Böyle olduğu halde insan bunu basitçe kabul ederek, kendisine karşı durandan memnun olmaya bakamaz; o, bilmek ve kavramak ister. Bunu akıl sahibi bir hayvan olarak, sadece bilme isteğini doyurmak için değil, fakat aynı zamanda varlığını iddia edebilmek için ister. Tevrat'ta insanın cennetten kovuluşunu anlatan hikâyede bu açık ve acı bir şekilde ifade edilmiştir: «Ekmeğini kendi alınının teri ile yiyeceksin.»

Mythos'a ve sihre dayanan dünya tasavvuru, insanın dünyayı anlamak, onda yolunu bulmak ve dünyada kendi varlığını iddia etmek için yaptığı ilk denemedir. İnsana tesir eden tabiat olayları, görünmez kuvvetlerin tesirleri olarak mythos'larla izah edilir: Düşmanca kuvvetler, daimon'lara, kötü ruhlara yüklenir; iyilik getiren tesirler de dost varlıklara ve Tanrılara. Bu şekilde, sebepler hakkındaki soruya bir cevap verilmiş olur. Dünyanın daimonlaştırılması, sebep bulma ihtiyacının özel bir şekilde doyurulmasıdır. İnsanın düşünce yapısı, onu, yeter sebep prensibine uygun olarak dünyada yolunu bulmağa zorlar; yani o, değişmelerin gerisinde, bunlara temel olacak bir şey tahmin etmeden yapamaz. İnsan, eğer bir şey varsa, neden vardır da yok değildir; neden böyledir de başka türlü değildir sorularını sormak zorundadır. Mythos'ta, hayallerden kurulmuş, öyle bir dünyayı açıklama şekli vardır ki, bu, sonraları, varlığın şekil kazanmasında ve insanın dünyadaki yerini tayin etmesinde yol gösterici olarak kullanılır. Varlığın sebebi olan görünmez tanrısal kuvvetlerin tamamıyla insana benzediği kabul edildiğinden, onların da tıpkı insan gibi hissetme ve istemeye sahip olduklarına ve başka insanlar gibi onlara da tesir edilebileceğine inanılır. Dünyaya şekil verme ve kendi varlığını iddia etme, ancak sebeplere tesir edilebildiği zaman mümkün olur. Böylece dünyanın mythos'larla kavranması yanında, dünyaya sihirle şekil verme yer alıyor. İnsanlaştırılarak kavranan şey, şimdi insanın arzularına, dünyadaki iddialarına hizmet etmeğe, insanın yapabileceği tarzda zorlanır. Hediye, dua ve kurbanlarla, daimon'ların yardımını istenir; yalvarma ve adaklarla onların hiddetleri yatıştırılmaya çalışılır. Mucize ve sihir bütün dünyayı doldurur. Bir takım şekiller ve âyinlerle onların yardıma çağırılabilmesine ve yönetilebileceklerine inanılır. Modern dünya tasavvurunda mythos'u ilim, sihiri teknik karşılar. Nasıl ilimden önce mythos

ve sihir çözülmaz bir birlik halinde insanın varlığını ve dünya tasavvurlarını tayin ediyorsa, aynı şekilde ilim ve teknik, modern insanın varlığına ve varlık tasavvurlarına devamlı karşılıklı bağılıklarıyla hâkim olur. İnsan, tabiatın ortasında, kendi barınacağını kendisi yapmak zorunda bırakıldığı için, o çok defa aktif bir varlık, yapan-eden bir varlık, kendi eserleri sayesinde hayatta kalabilen homo faber olarak tarif edildi. Böylece düşünme yapıp-etme ile gelişirken, yapıp-etme de, önceden davranan düşünme sayesinde, plân ve ide'ler şeklinde, metotla emniyete alınmış bir gelişmeye ulaşır. Mythos'un ilme, sihrin tekniğe dönüşü, Batı dünyasında ilk defa Yunanistan'da başladı. Tabiat felsefesinin başlangıçlarında bu yeni dünya kavrayışının bütün motifleri mevcuttur: Binbeşyüz yıl uyuyup kaldıktan sonra, Renaissance'da birdenbire gelişen motiflerin hepsi. Son yüzyılın dönümünden beri, bu gelişme, teknik vasıtalar dünyasını daha yüksek bir basamağa ulaştırma çabasında öyle bir hıza ulaştı ki, insan bunun karşısında şaşkınlık ve dehşet içinde donakalıyor; tıpkı bir zamanlar mythos ve sihire inanan insanın, tabiatın korkunç kuvvetleri karşısında donakalması gibi. Acaba ta o zamanlar Yunanistan'da, modern düşüncenin beşiğinde, neler olup bitmekteydi?

Aristoteles'e göre Milet'li Thales ilk filsoftur; çünkü o, Arché hakkında (dünyanın temeli hakkında) soru soran ilk düşünürdür. Bu soru, varlığın temeli ve değişmelerini araştıran sorudur. Thales, yolunu gözle görünür tecrübelerde arayarak, tecrübe dünyasının bir unsurunu, dünyanın taşıyıcı temeli olarak görüyor: Bu, su'dur. Sonu gelmeyen değişmelerde Arché daima kendi kendisinin aynı olarak kalır. Herşey sudan meydana gelir ve tekrar suya döner. Tanrılar artık dünyadan kovulmuşlardır; yahut dünyalaşmış, objeleşmiş bir sembol olarak sınırdan bulunan bir varlık tarzı sürdürüyorlar. Tabiat olaylarının temelinde, bütün değişmelerin sebebi olan, fakat bu değişmelerde kendisi hep aynı kalan, birlik gösteren bir dünya maddesi bulunuyor. Bu prensip dünyanın dışında olan bir şey değil, dünyadan bir şey; dünya-dışı değil, dünya-içi bir şeydir. Transcendent olan immanent olanda kayboluyor. Bu prensip aynı zamanda kişilikten yoksundur; bu yüzden de ona sihir yoluyla tesir edilemez. Tecrübe ve akla dayanan izah etme, artık dünyayı açıklamanın yeni vasıtalarıdır. Bir zamanlar yer sarsıntısı oldu

mu, Tanrı Poseidon'un üç dişlisini yere sapladığına inanılırken, şimdi Thales, yersarsıntısının, yeryüzünün bir kabuk gibi üstünde yüzdüğü suyun kabarıp hareket etmesiyle, yerin titreşmesinden doğduğunu öğretiyor. Gerçi bu açıklama yanlış; fakat sebepleri bu dünyada arama metodunun, deneme ve sına-maya başvurmanın başlangıcıdır; ve bu şekilde netice, yanlışla-nabilir yahut doğrulanabilir. Böylece gözleme, araştırma, dene-me ve sına-ma, yoklama gibi metotlar bulundu. Halys'de birbi-riyle savaşa girişen kral Alyattes ve Kyaxares'i o sırada güneşin tutulması öyle bir korku ile doldurmuştu ki, her ikisi de hemen savaşı bırakıp bir anlaşma imzalamışlardı. Onlar için henüz gö-rünmez kuvvetler iş başındaydılar. Halbuki Thales bu olayın yılını ve gününü daha önce haber vermişti. O, bunu nasıl başard-ı? Bunun için bazı tahminlerde bulunabiliriz; fakat burada önemli olan, önceden bilmedir; çünkü bu, çok yakın zamanlara kadar tabiat ilimlerinin temeli olarak görüldü. Önceden bilme, aslında tabiat olaylarının hep aynı şekilde olup bittiklerinin bir ifadesidir ve sebep-netice bağıllığı olarak şu şekilde ifade edile-bilir: Eğer öyle ise, o halde genel olarak ve daima öyledir. Tha-les düşünce tarzının üstünlüğünü pratik alanda da ispat etti. Bir hikâyeye göre, onun düşüncelerinin ve yaptıklarının bir işe ya-ramadığı ileri sürülüyordu. O buna zengin olmanın onun için ko-lay birşey olduğu cevabını verdi ve bunu ispat etti. Thales, iklim ve hava şartlarını iyi gözleyip doğru değerlendirdiğinden, o sene zeytin ürününün iyi olacağını biliyordu. Bunun için bütün yağ preslerini satın aldı ve bu spekulasyon'dan ölçüsüz derecede ka-zanç elde etti. Artık bilgi ve aktivlik yeni bir bağıllık içinde bir-likte yürüyorlar. Eğer tabiat olayları kendi kanunlarına göre olup bitiyorlarsa, onlara sihir âyinleriyle tesir edilemez. Eğer onlara hâkim olmak isteniyorsa, onların kanunları izlenmelidir. Francis Bacon bunu şu cümle ile ifade eder: vincimus naturam parendo (boyun eğen tabiatı yeniyoruz). Sebep hakkındaki bilgi harekete temel oluyor. Kausa ve finis, vasita ve gaye, bilgi ve tek-nik birbirine benzer bağıllıkların unsurlarıdır.

Dünyanın ilim yoluyla daimon'lardan ve mythos'tan sıyrılma-sı olayı, daha Greklerin en eski tabiat felsefelerinde, tabiatın geist ve ruhlardan sonuna kadar temizlenmesi derecesine ulaşmıştı. Tecrübe ve soru alanına çıkması imkânı gerçekleştirilen herşey, objektivleştirilir ve son parçasına kadar şeyleştirilir. Burada

gözönünde bulundurulan, sadece tabiattaki kanunluluk değildir — yoksa bu daha moira (kader tanrıçası) kavramında da hissedilmişti —; fakat fenomen ve görünüşlerin çeşitliliğini bir substanz'a götürmek, hem de sade bir tabiat maddesine götürmektir. Demokrit'in atom sistemi, birbirinden sadece büyüklük, şekil ve düzen bakımından farklı olan atomlardan kurulmuştur. Bu sistem, bu düşünce tarzının son ve gerekli sonucudur. Demokrit'e göre ruhlar, ancak çok narin ve hareketli atomlardır. Demokrit tabiatı kausal bağlarla izah etmek için duyduğu coşkun isteği, şu ünlü cümlesinde açıklar: «Pers Kralı olmak yerine bir olayın sebebini keşfetmeyi isterdim.»

Tek katlı homogen bir dünya, günümüze kadar tabiat ilimlerinin ideali olmuştur. Tabiat ilimleri, organizmin bütün şekillerinden, ruhî, mânevi alana kadar her şeyi, fizikî-kimyevî olaylara çevirmeğe çabılıyor. Onlar, dünyanın renkliliğini gidermeğe, nitelikleri niceliklere, bunları da sırf sayılarla gösterilebilen bağılıklara çevirmeğe çalışıyorlar. Aydınlanma Çağının eski bir prensibine göre, biz bilebildiğimiz şeyleri sonradan meydana getirebiliriz de. Zamanımızda hayatı bir potada meydana getirebilmek, her zamandan daha kuvvetle hayal edilmektedir.

Dünyayı ilimle objeleştiren düşüncenin zafere ulaşabilmesi için, Demokrit'ten sonra, dünyaya bir kere daha yeni bir selâmet getirmek isteyen Platonik-Hristiyan dünya görüşünün gelip geçici olarak hâkim olduğu 1500 yılın geçmesi gerekti. İlk defa Renaissance'da bilmek ve yapmak, tekniğin ortaya koyduğu cazip şeylerle, yapma maddeler arasında bir birlikte çalışma olgunlaştı. Onsekizinci yüzyıla kadar at ve araba, yelken ve kürek en gözde taşıma vasıtalarıydı. Onsekizinci yüzyıla kadar çeşitli el sanatlarının iş bölümü yapmasıyla geçim sağlanıyordu: Dokumacı, demirci, ekmekçi gibi. Değirmenci ve duvarcı insan topluluklarına tüketmek ve kullanmak için gerekli olan şeyleri sağlıyorlardı. İş bölümü sadece insanın kuvvet ve başarısını çoğaltmakla kalmıyor, bu kuvvet ve başarıyı tekleştiriyor, teklerin kabiliyetini yükseltiyordu. İş bölümü insanı gereksiz kılmıyor, aksine ona ilk defa, şekil veren, işleyen aktivitesi sayesinde, yapabilme alanındaki şekil verme gücünü tanıtıyordu. Her el işinde henüz bir parça da sanat gizliydi; her el işçisi işinde bir az da kendi tekliğini dile getirebiliyordu. Büyük uçurum, hayatımız için gerekli

olan şeylerin karakterini kökünden değiştiren makinelerin kurulmasıyla açıldı. İşin makineleşmesinde, endüstri'de, iş bölümü başka bir şekil kazandı. Eskiden iş bölümü, meslekteki basamaklara göre idi; şimdi makina ile teknik iş bölümü çağı başladı. Bu değişiklik basit bir örnekte canlı olarak şöyle gösterilebilir: Bir iskemle o meslekte olan bir kimse tarafından yapılırken, şimdi aynı iş için birçok kimseler kullanılıyor. İskemlenin ayakları, arkılığı, oturacak yeri, cilalanması aslında bir işin parçalarıdır; fakat artık her parça için bir işçi kullanılıyor. Bir eşyanın yapılması olayı çeşitli devrelere ayrılıyor; her devrede de başka kimseler iş görüyor. Makina sadece insanın iş gücünü arttıracak şekilde kullanıldığı sürece, insanın şekil verme ustalığı henüz işe katılır; fakat kuvveti çoğaltan makineler, iş ve âlet makinası haline geldikleri an, işçi malzemeye şekil kazandırmak bakımından gereksizleşir; bundan sonra artık teklerin eserleri yerine, seri halinde yapılmış eşyalar geçiyor; işin oluşu, hep tekrar eden aynı el hareketleri, yürüyen band şekline giriyor. İş abstraktlaşıyor ve şekilleniyor. İşçinin kabiliyeti ise artık gereksizdir. Hegel daha 1806 yılında makinanın işi soysuzlaştırdığını görmüş ve şöyle demiştir: «Fakat o da işin abstrakt olması sonunda daha mekanikleşecek, daha körülenip ruhsuzlaşacak. Mânevi olan, bu kendini bilen gerçekleşmiş hayat, boş bir yapıp-etmeye dönecek. Ben'in kuvveti, onun geniş kuşatma gücü, kaybolup giden işte budur. O, makina ile bazı işlerden kurtulabilir; fakat yaptığı iş de o derece şekillenir. Kör çalışması onu bir noktaya bağlar, iş tek yanlı olduğu ölçüde tam olur.»¹

El işçisinin işi ustasının dilini konuşur; işi yapan tek'in işaretini taşır. Seri halinde çıkan iş ise dilsizleşti; bize artık bir şey söylemiyor. Nasıl dünyanın bütünlüğü ve dünyadaki şeylerin tekliği, ilmin herşeyi objektivleştirmesi, görünmeyen kuvvetleri kovmasıyla dilini kaybetti ise, bir zamanlar teklerin bilme ve yapmasının mahsulü olan eserler de, insanın insanca yapıp-etmelerinin objektivleştirilmesi, mekanikleştirilmesiyle, yani teknikle insana has mânalarını kaybettiler.

İnsanın dış hayatı onun iç-varlığından başka türlü olamayacağından, yapıp-etmelerinin mekanikleşmesiyle insanın kendisi de mekanikleşir; kişiliğini kaybeder. İnsanın yaptığı işin insa-

¹ Hegel, Jen. Realphilosophie, Hg. Hoffmeister, Lpz. 1951, s. 232

na has özellikleri kaybetmesi olayına, insanın kişiliğini yitirmesi olayı eşlik eder. Anonim eser veren bir topluluk halinde insan cinsi, teklerin kişiliğine karşı zafer ilân eder. Bir topluluğun yığınlaşmasının kriterium'u, anonim olmadır. Eserler, topluluk tarafından anonim meydana getirildiği için, tıpkı hayvan cinslerinde yapılan suni üretilmelerde olduğu gibi, hep birbirine benzerler; bunlar artık cins kanunları tarafından tayin edilen, daima aynı yapıda olan eserlerdir. Gelişme, profanlaşmanın tümlenmesi yönünde ilerlemeğe devam eder. Kuvvet makinaları insan organlarının kuvvetini çoğaltıp, insanın yönettiği becerikliliğin yerini alarak âlet makinaları haline geldi; birkaç yıldan beri de ilerleme insanı tamamen gereksiz bir hale getirdi; onun yerini zekâ makinaları aldı. Son yirmi senedenberi sözü edilen Kybernetik terimi, gelişmenin bu yöne girdiğini göstermektedir. Kybernetik, genel olarak, kendi kendisini düzenleme ve yönetim mekanizmasının ilmi şeklinde ifade edilebilir. Theorik bir disiplin olarak Kybernetik, otomatikleştirme tekniğidir. Kybernetik özellikte olan bir makina, ne bir kuvvet ne de âlet makinasıdır; o, makineleşen işin yönetilmesini üstüne alan, kendisine verilen haberler üzerinde çalışan ve problem çözen bir otomatır. Böyle bir makina sadece zekâyâ kuvvet kazandırmaz, zekânın yerine geçer. Bugün artık Homunkulus'a giden yolun üzerinde bulunduğumuza inanılıyor. Yapma insan, robot, insanı gereksiz kılsın. İnsan dünyadan Tanrıları kovduktan, kutsal köşelerdeki ikili konuşma imkânını ortadan kaldırdıktan sonra, şimdi de insanı, kendisini, sürüp çıkarmağa çalışıyor. Çok defa çağdaş insanın konuşma kabiliyetinin eksikliğinden söz edilmiştir. Fakat o artık hiç konuşmıyor; çünkü o artık kendi kendisiyle olamıyor, kendi kendisiyle konuşmıyor. Zaman ve mekân, toptan haber alma imkânlarıyla sıkışıp küçüldü. Bugün dünyada olup-biten herşey, hemen her tarafta duyuluyor, görülüyor ve biliniyor. Fakat toptan haberleşme, her yerde olma, yakının gizli kalmasıdır. Biz artık bizi çevreleyen yakınımızı anlayamıyoruz. İnsanın yakınıla olan bağları bulanıklaştı. Dışlaşmanın en son dereceye ulaştığı bir dışa dönüklük ve dışlaşma çağında yaşıyoruz. Kosmos'un boşluğunda daima daha hızlı, daha ileriye doğru gitme hırsı, çağımızın bu özelliğinin en göze batan işaretidir. İnsan yalnızlıktan ve kendikendinelikten korkuyor. O, kendi içinde toparlanarak, kendi kendisiyle olamıyor, düşünce-

lere dalamıyor; yani kişi olamıyor. Bunun için de kendinden kaçıyor, kendisini şeylerde kaybediyor, oyalanma yoluna sapıyor; kendisini eğlence industri'sinin makinalarının hazırladığı rüyalarda unutmaya yahut hırslı bir çalışma ile uyuşturmaya çalışıyor. O, böylece hiç durmadan kendi kendisinden kaçmadadır. O artık susarak kulak kabartmayı bilmiyor; eğer konuşursa, onun konuşması, damların üstündeki ortak antenlerle iletilen, başkalarının yönettiği bir argodur. Konuşmadığı yerde o dilsizdir. Susma dilin özel bir modus'u olduğu gibi, bilmenin de özel bir modus'udur. Dilsizlik ise boşluğun, bir şey bilmemenin bir modus'udur. Dışta kalan ilerlemenin boşluğunu lirik şair Rainer Maria Rilke «Stundenbuch» adlı eserinin bir şiirinde şöyle anlatıyor:

*Şehirler ama sadece kendilerinin olanı istiyorlar
ve çekiyorlar her şeyi kendi yollarına.
Kof bir tahta gibi hayvanları parçalayıp,
tüketiyorlar bir çok milletleri yakarak.*

*Ve insanların hizmeti kültürleredir
ve düşünüyorlar denge ve ölçüden,
ve ilerleme diyorlar salyangoz izlerine
ve daha hızlı gidiyorlar, yavaş gittikleri yerde
ve hissediyorlar ve ışıldıyorlar sokak kadınları gibi
ve gürültücüdürler madenden ve camdan.*

*Sanki aldatan bir hayal onlarla her gün alay ediyor,
artık asla kendi kendileri olamıyorlar;
para büyüyor, onların bütün kuvvetine sahip
ve doğu rüzgârı gibi kocaman ve onlar küçücük.
Ve koflaşmış ve bekliyorlar ki şarap
ve hayvan ve insan özünü bütün zehiri
onları gelip geçici uğraşmaları için canlandırsın.*

II

Buraya kadar ileri sürülen fikirlere karşı, bunların sadece tabiat ilimleriyle ilgili olduğu, tabiat ilimleri yanında mânevi ilimlerin de bulunduğu ve bu ilimlerden hiç söz edilmediği karşılığı verilebilir. Fakat mânevi ilimlerde de bir sığınak bulmak mümkün değil. Onlar da başka bir şekilde, belki de daha tehlikeli bir

şekilde kutsallığın yitirilmesi, profanlaşma olayına katılıyorlar. Mânevi ilimlerin tabiatla olan bağıllığı, tabiat ilimlerinde olduğu gibi, soru soran, bilen bir bağıllık değildir; onlar kültür alanı ile kültürün tarihi ile ilgilenirler; bu alanda anlayarak, izah ederek tasvirler yaparlar. Grek tabiat felsefesi Tanrıları kovmuş, kosmos'u kausal bir yapı olarak anlamak yolunu açmıştı. Tabiat felsefesine bağlı olarak kosmoloji yapanların arkasından, kültür felsefesi yapan sophist'ler geldi. Sophist'ler insanın kosmos'daki üstün yerini gördüler ve kültürün insana has bir hayat-alanı olduğunu keşfettiler. Onlar dil, devlet, hukuk ve ahlâki özel alanlar olarak ele aldılar ve bunların varlık-yapılarını sorup araştırdılar. Sophist'ler bu alanda tabiat filosoflarının çalışmalarını devam ettirdiler. Onlar nasıl tabiatı mythos'dan, daimon'lardan kurtardılarsa, bunlar da kültürü mythos ve daimon'lardan sıyırdılar. Sophist'lerin antropologik hareket noktası her şeyden önce kültür kritiğidir. O zamana kadar insanlar için dike (hak, adalet) ve fas (tanrısal hukuk) tanrısalı; her şeyi elinde tutan görünmez kuvvetlerin değişmez istekleriydi. Dinler, hukuklar, moral ve âdetler arasındaki farkların görülmesi, dillerin çeşitliliği, devlet şekillerinin başka başka olması, insanın tanıyıp bağlandığı bu katların tabii ve tanrısal yapısı hakkında şüpheler uyandırmaya başladı. Hukukta ve ahlâkta insanın davranışlarını düzenleyen kıymetler ifade kazanmaya başladılar. Davranışları düzenleyen kıymetler geçerliklerinin mutlaklığını, Tanrıya benzer varlıkların zorlamalarına borçluydular. Bu kıymetlerin temellendirilmesinde önemli olan, yapılanın bilgi yanı değil, doğru olanın yapılmasıdır.

Sophist'ler şu önemli soruyu ortaya attılar: İnsana yüklenen vazifeler tabii midir, yoksa insanlar tarafından mı ortaya konmuştur? Ebedî mi, yoksa zamana mı bağılıdır? Kaide ve düzenler, devletlerin yapıları, insanların Tanrı tasavvurları tabii ve bütün çağlar için değişmez bir geçerlikte midir? Yoksa biz burada sadece insanların koyduğu şeyler, tarihin sonuçları ve insanların keyfinden yahut karşılıklı anlaşmalarından doğmuş şeylerle mi karşı karşıyayız? Kültür problemi, bu sorularla üzerinde konuşulacak bir problem haline geldi. Kültür krizlere karşı sarsılmazlığını kaybetti. Geçerliğin ve sonuçlarının dayanakları, şimdi soru soran ve eleştiren akıl karşısında cevap vermek zorunda kalıyor. Sophism'de batı aydınlanmasının ilk şiddetli

alevlenmesi ile karşı karşıyayız. Bu aydınlanma onsekizinci yüzyıldaki Fransız akılcılığından daha şüpheli ve köklüydü. Bu okulun ileri gelenlerinden Protagoras, Homo-Mensura cümlesini şöyle ifade eder: «İnsan her şeyin, varolanların (nasıl) olduklarının, varolmayanların (nasıl) olmadıklarının ölçüsüdür.»

Böylece ortada yalnız insan kaldı. Kültürler ve kültürlerde geçerliği olan kıymetler, yapılmış şeylerdir; insanın yaptığı, onun keyfine bağlı eserlerdir. Şimdi insan gerçekten bir ens singulare (tek varlık), kendi cinsinden olanlarla süljeler arası kommunikation'a imkân verebilecek hiçbir bağı olamayan bir tek varlık olmuştur. Leontinoi'lu Gorgias bu sonucu bilgi theorisi bakımından solipsism şeklinde ifade etti. Onun bu konudaki fikirleri kısaca şöyle özetlenebilir: Hiçbir şey yoktur; eğer olsaydı bile bilinemezdi; bilinebilseydi bile başkasına bildirilemezdi. Görünmez kuvvetlerle yapılan konuşma kesildi; çünkü Tanrılar öldüler; onlar insanların uydurmalarıydı. Fakat insanlar arasındaki konuşma da artık mümkün değil. Onları birbirlerine bağlayabilecek hiçbir şey kalmadı. İnsanı bilmeğe (homologi) imkân verecek şartlar yitirildi; her türlü bağlayan ahlâklılığın temelleri kıymetten düştü; çünkü Tanrıların zorlayıcı kuvvetine dayanıyordu. Fakat Tanrılar öldüler. Böylece zorlamanın dayandığı kanunlar, Tanrıların koyduğu kanunlar da düştüler; geriye kendiliğinden homo faber kaldı. Bunu Platon, Gorgias'da Kallikles ve Devlet'te Thrasymachos tiplerinde karikatürize eder. Nasıl Grek tabiat felsefesinin sonuçları hemen hemen 2000 yıl bir kenarda kalarak bekledi ise, Grek sophistik düşünceleri için de durum aynı oldu. Bu düşünceler ancak bizim yüzyılımızda toptan gerçekleştiler. Ondokuzuncu yüzyıl Tanrının öldüğü tezi ile mevcudiyet korkusuna düştü. Bu, varlığın her köşe bucağına kadar ulaşan, onu kuşatan profanlaşmanın bir işaretidir. 1807 yılında Hegel şöyle yazıyordu: «Bu, esas olan her şeyin, ben'in — substanz'ın, kendi kendisi hakkındaki bilginin yitirildiğinin kendinden emin olan bilgisidir. Tanrı öldü sözleri, ıstırabın kendisini acı kelimelerle ifade etmesidir.» Gelecek hakkında ince bir duyarlılığı olan Heinrich Heine, 1852 yılında bu olayı daha dinsizce ifade ediyordu: «Çancağızın çaldığını duyuyor musunuz? Diz çökün — ölmek üzere olan Tanrıya sakramentler getiriliyor.»

Bir nesil sonra (1883) Nietzsche alay ediyordu: «Bu yaşlı

kutsal kişi kendi ormanında yaşarken Tanrının öldüğünü henüz duymamıştı,... Tanrı öldü; Tanrı insanlara karşı duyduğu merhametten öldü.» Nietzsche, «Die fröhliche Wissenschaft» adlı kitabında «Çılgın» başlığı altında profanlığın ve tehdit etmekte olan nihilizm'in en çarpıcı tasvirini yapar:

«125 Çılgın

Aydınlık sabah vakti bir fener yakıp pazar yerine koşan ve durmadan şöyle haykıran çılgından haberiniz yok mu: «Tanrıyı arıyorum! Tanrıyı arıyorum!» Tam o sırada orada Tanrıya inanmayan birsürü kimse bir araya toplanmıştı. Bu sözleri duyunca büyük bir kahkaha kopardılar. Birisi, o kayıp mı oldu? diyordu. O bir çocuk gibi yolunu mu şaşırdı? diyordu öteki. Yoksa o saklandı mı? Bizden mi korkuyor? Gemiye binip yolculuğa mı çıktı? — böyle karma karışık bağırışıp gülüşüyorlardı. Çılgın onların ortasına sığırdı, bakışlarıyla onları deler gibiydi: «Tanrının nereye gittiğini size söylemek istiyorum diye seldi. Onu biz öldürdük, sizler ve ben. Biz hepimiz onun katilimiz. Ama biz bunu nasıl yaptık? Bütün bir ufku sildiğimiz süngerimiz bize kim verdi? Bu dünyayı güneşinin halkalarından sökmekle ne yaptık? Şimdi nereye doğru gidiyoruz? Bütün güneşleri terkdedip? Durmadan düşmüyor muyuz? Geriye, yanlara, öne, her yana doğru? Bir yukarı, aşağı kaldı mı artık? Sonsuz bir hiçlik içinde kendimizi kaybetmiyor muyuz? Bu duyduğumuz, boşluğun nefesi değil mi? Ortalık gittikçe soğumuyor mu? Hiç durmadan gelen gece değil mi? Hep daha çok gece? Sabah vakti fenerlerin yakılması gerekmiyor mu? Tanrıyı gömen ölü gömücülerin gürültülerini hâlâ duymuyor muyuz? Tanrısal kokuşma daha burnumuza gelmedi mi? — Tanrılar da kokuşur! Tanrı öldü! Tanrı öldü! Dirilmiyor! Ve onu biz öldürdük! Katilin katili bizler, kendimizi nasıl teselli edeceğiz? Şimdiye kadar dünyanın sahip olduğu en kutsal ve en güçlü olan, bizim bıçaklarımız altında kana bulandı — bu kanı bizden kim temizleyecek? Hangi suyla kendimizi temizleyebiliriz? Şimdi nasıl bir günah çıkarma, nasıl bir kutsal oyun uydurmak zorundayız? Bu işin büyüklüğü bizim için çok fazla değil mi? Tanrılara lâyük olmak için artık bizim de Tanrı olmamız gerekmiyor mu? Şimdiye kadar bundan büyük bir iş yapılmadı, — bizden sonra kim doğarsa doğsun, hepsi bu eylemin hatırı için, bugüne kadarki

bütün tarihlerden daha yüksek bir tarihin insanı olacaktır!» Çılgın burada sustu ve dinleyicilerine tekrar baktı: onlar da susuyorlar, yabancı gibi ona bakıyorlardı. En sonunda o fenerini yere fırlattı; fener parçalandı ve söndü. Sonra: «Çok erken geldim, dedi, daha benim zamanım değil. Bu korkunç olay henüz yollarda dolaşüyor: daha insanların kulaklarına ulaşmadı. Yıldırım ve gök gürültüsüne zaman gerek, yıldızların ışığına zaman gerek, eylemlere zaman gerek, görülüp işitilsinler diye. Bu eylem sizlere hâlâ en uzak yıldızlardan daha uzak, — ve yine de onlar aynı şeyi yaptılar!» Bundan sonra aynı gün çılgının çeşitli kiliselere girdiği ve Tanrının ölümüne ebedî ağıt söylemeğe başladığı anlatılıyor. O, her defasında dışarıya çıkarılmış ve sorulduğunda hep aynı şeyi söylemiş: Eğer bu kiliseler Tanrının mezar çukurları ve türbeleri değilse, başka ne olabilirler ki? Böylece insan varlığı — Nietzsche'nin «Zarathustra»daki bir cümlesini değiştirerek söylersek — korku veren mânasız bir varlık oluyor.

Nasıl Tabiat ilimleri Grek'lerin tabiat felsefesini miras aldılarsa, mânevi ilimler de sophist'lerin mirascısı oldular. Tabiat ilimlerindeki fizikalizm'in mânevi ilimlerdeki karşılığı, historicism ve relativism'dir. İnsanın ahlâk hayatını, davranışlarını düzenleyen kıymetler, bağlar, zorlayıcı güçlerini görünmez kuvvetlerden alıyorlardı — yüksek dinler de Tanrının buyruk ve isteklerinden söz ederler —; şimdi bunlar tarihteki dinamizm ve oluşun akışı içine sürükleniyorlar. Düzenleyici kıymetler, kendi zamanlarının mahsulüdürler; çağların geist'lerinin, kültür çevresinin, milletlerin ve ırkların damgasını taşırlar. Bu yüzdendir ki Nietzsche, eski kıymet levhalarını parçalamak ve yenisini koymak için çekiçle felsefe yapıyordu. Tanrılar öldüğü için primum mobile, «kendi kendisini döndüren tekerlek», artık insandır. Var ve geçer olan her şey, tekler arasındaki ortak oyundan doğuyor. Bir zamanlar insanlara sanki derinden seslenen, ve onlardan yerine getirilme bekleyen mutlak kıymetler, tabiat ve tarihin genel olan, yüzden akan akışı içine alındılar. İnsan davranışlarını düzenleyen kıymetler için bir son temel, inanma temeli bulmak artık önemli görünmüyor; bunlar sadece insanın ortaya koyduğu şeyler yahut ortak sosyal oyunların sonucu olan, yani sırf anlaşmalara dayanan kaidelerdir. İnsanın kendi çabalarının mahsulü olan dünya görüşü, insan gruplarını düzene

sokan ideoloji'ler haline geliyorlar. İnsan artık ondan beklenen şeyler karşısında, kendisine dayanarak hareket etmiyor. Bir şeyi istemesi yahut istememesi artık onun hürriyetinden gelmiyor; İnsan bir gruba bağlı bir değişken, temelsiz bir funktion olmuştur. Ben ve sen arasındaki karşılıklı görüşme, karşılıklı bağlılık, ben-şey bağlılığına dönüyor; hem de bu şey, tayin eden bir unsur olmuştur; öyle ki, en sonunda ortada sadece makina ve robot şeklindeki şey kalıyor. İnsanın sorumluluğu ortadan kalkıyor. İnsan vicdandan yoksun olunca, kişiliğini de kaybediyor. Görünmez kuvvetlerle olan bağlar kopmuştur; insan artık susarak yahut kendi kendisiyle konuşarak, kendi kendisi ile olamıyor; kendi hareketlerini kontrol edemiyor. Dil berraklığını kaybetmiştir. Robot ve elektronik beyinde kullanılabilirsin diye, dil kalıplaştırılıyor. Dil yapma bir dile, insanın akli da hesabeden, hesaba vuran bir anlayış kabiliyetine dönmüştür.

Profanlaşma aklın kendi başına güçlenmesine bağlandı. Böyle bir görüşe sürüklenmenin sebebi, bütün çağlar için profanlaşmanın bir taşıyıcısı olan Aydınlanma Çağı'nın, aklın autononm olduğu düşüncesini ön plânda tutmuş olmasıdır. Ben yapılan bu itirazı yersiz buluyorum. Eğer bu doğru olsaydı, profanlaşmadan kurtulmağa ve ahlâklı davranışlar için son bir ölçü bulmağa imkân kalmazdı. Bu bakımdan bu yazının sonunda, davranışların moral bakımdan geçerliğinin temellendirilmesi problemini ele alalım.

Ahlâk davranışı, ancak açık ve bağımsız yani mutlak kriterium'lara, ölçülere ve prensiplere dayanırsa, açık ve genel bir geçerliğe sahip olduğunu ileri sürebilir. Ahlâk normları izlenmek, yerine getirilmek isterler; bu yüzden onların geçerliklerini temellendirmek için yeniden başka bir kata başvurulmaması gerekir. Ahlâk kanunlarını temellendirmek için başlıca üç yol vardır. Bu yollardan ikisini yukarda gösterdik. Ahlâk kaideleri geçerliklerini transcendent bir varlığın buyruklarına dayatırlar. Problemin bu çözüm şekline, ahlâk norm'larının geçerlik iddialarının Tanrısal kanununa göre yani, theonom temellendirilmesi adı verilebilir. Burada ahlâklı davranma, transcendent bir kuvvete inanmaya bağlanır; yani dindarlık ahlâkın imkânının şartı, ön şartıdır. Dinsiz ve imansız kimseler, eoipso (kendisi) ahlâklı bir davranışta bulunmak kabiliyetinden yoksundurlar. Böyle bir netice çıkarmak için hiçbir sebep yoktur. Bundan

başka, positiv dinler, doğru hareketin ne olduğu sorusuna çeşitli cevaplar verdikleri için, cevaplarını kendileri relativleştiriyorlar. Fakat eğer ahlâk davranışını düzenleyen kıymetler, tarihin, insanlar arasındaki anlaşmaların yahut kuvvetli kimselerin ortaya koyduğu mahsuller olarak kabul edilirlerse, o zaman bu kıymetlerin geçerlikleri belli bir zamana ve bu zamanın o sıradaki kuvvet düzenlerine bağlanmış olur. İşte biz burada açık olarak ahlâkın insan kanunlarına göre, yani anthroponom temellendirilmesi ile karşılaşırız; onların geçerliklerinin relativliği aşmasına imkân yoktur. Aklın buradaki funktion'u nedir? Eğer aklın autonomi'si, onun norm'ları kendinden çıkardığı ve ortaya koyduğu şekilde anlaşılırsa, ahlâkın temellendirilmesi insan kanunlarına dayatılır. Fakat aklın, — anlayış kabiliyetinin tersine — duyan, alıcı bir organ olma mânası da vardır. Akıl, (Almancada) almak, kavramaktan (vernehmen) gelir. Akıl kendi koymadığı, kendinden bağımsız olarak var olan bazı şeyleri duyarak kavrar. Ahlâkî aklın duyduğu ahlâk buyruklarının kendine hâs bir varlığı vardır. Bu buyruklar ve onların geçerlikleri, hem insanın keyfinden, hem de tabiat üstü bir varlığın mevcudiyeti ve onun Tanrısal buyruklarından bağımsızdır. İnsan kanunları (anthroponom) ve tanrı kanunları (theonom) ile yapılan çözümlere zıt olan bu çözüm yoluna, ontonom — varlık kanunu — çözüm yolu adı verilebilir. Eğer ontonom yol yürünebilecek bir yolsa, ancak o zaman ahlâk bakımından doğru olan davranışın mutlak bir geçerliği olduğu iddiası temellendirilebilir. Akıl her insanda bulunduğundan, her insana tarihten, ırk ve dinden bağımsız olarak ahlâk bakımından doğru davranmak yolu açıktır; çünkü ahlâklı olma imkânı, tesadüfe kalmış şartlara bağlanamaz.

Aklın duyarak kavradığı bu varlık-alanı, insana buyruk vererek seslenir ve bu varlık derine ve yükseğe uzanan bir dimension'a sahiptir. Bu varlığın, hareket eden insan tarafından, objektiv geist'in yüzden akan oluşu içine alınması gerekir. Eğer insan bu varlık alanından gelen buyruğu duyar ve ona uyarsa, kendisini öyle bir situation'da bulur ki, Kant'ın sözleri ile, sanki burada «kendi kendisi ile başlayan bir hareketler dizisi» vardır.

İnsan, akli ile duyduğu buyruk ve gerekliliklere uyarak, diğer insanlara döner. Diğer insanlar, onun için kişi ve sen olur-

lar; bir eşya ve şey değil: çünkü positiv ahlâk davranışının en son mânası, başkalarının sağlık ve selâmetidir. Dünyada profanlaşmanın oluşu içinde sönüp giden kutsallık, ahlâk varlığı alanında, 'kişi'nin, 'sen'in kutsallığı olarak muhafaza edilir. Daha Protagoras Mythos'unda ahlâklılığın temeli olarak «Aidos» gösterildi; Aidos, haksızlık yapmak korkusu ve saygıdır. Aidos'tan «Aischyne» kesin bir şekilde ayrılır. Aischyne, haksızlığı hissedilen bir hareketten sonra duyulan rahatsızlık duygusu, utanma duygusu şeklinde tasvir edilir. Burada Kant'ın ahlâk felsefesinde kişinin kutsallığının en yüksek kıymet olarak görüldüğü hatırlanmalıdır.

Ahlâk davranışını ontonom olarak temellendiren bir ahlâk anlayışı, bu ve öbür dünyaya kayıtsız olarak sadece mutluluğa lâyık olmayı ister. Bu anlayış, anthroponom olan, yani insan kanunlarından çıkarılan ahlâk anlayışına, antroponom görüşün insana yeryüzünde mutlu olmayı gaye olarak gösteren hatalı yollarına karşı olduğu gibi; ahlâklılıktan çok dindarlıkla ilgili olan, birinci derecede dünya dışında selâmete ulaşma ile ilgilenen bir davranışa, ahlâkın theonom, yani Tanrısal kanunlarla temellendirilmesine de karşıdır.

İnancın kaybolup gittiği yüzyılımızda profanlıktan kurtulmanın belki bir yolu vardır; o da ancak şu olabilir: Akıl, zaman üstü ve derinliğe uzanan dimension'u kendiliğinden sessizce dinlemeğe yöneltmek; bu dimension'dan gelenlerin kavranıp sürdürülmesi için, isteme ve hareketlerde akla bekçilik ettirmek. Kutsal köşeler ve yerler, profan bir çağda kutsallığın yeryüzünde saklandığı sınır varlıklarıdır. Her insan kişi olarak kutsal bir varlık, kadere kulak verilen bir mabet olmalıdır. Görünmez kuvvetlerle yapılan sihirli ve mythik konuşmalar geçmişte kaldı. İnsan artık bir akıl varlığıdır. Şimdi akıl (ratio) hesabeden bir organ, bütün yeryüzünü kaplayan profanlaşmanın bir âleti olarak, emri altındaki tesir alanını sınırlandırmalıdır. Belki o zaman, duyan ve kavrayan, yani hizmet eden bir akıl ortamında, tekrar kazanılan kişilik, zaman üstü konularda yeni bir konuşmaya başlayabilir.

Çeviren : Tomris Mengüşoğlu